

Leka för livet

FATABUREN 1992

Leka för livet

NORDISKA
MUSEET

Leka för livet

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1992

FATABUREN 1992

ISBN 91 7108 316 2

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktör Hans Medelius.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Drottning Blanka av Namur. Målning av Albert Edelfelt 1877. Foto Hannu Aaltonen. Ateneum, Helsingfors.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

HEMGJORDA LEKSAKER

Annika Tyrfelt

Annika Tyrfelt, intendent, Nordiska museet.

Att de stora guldfyndigheterna vid Klondyke upptäcktes 1896, fick en speciell betydelse för två stockholmsbarns lekar. Syskonen Crispin och Harriet Löwenhjem (sedemera ryttmästare och kammarherre respektive författare) började fantisera och skapade sitt eget Klondyke, befolkat med fantasifigurer av olika slag. En del gavs fysisk form i decimeterhöga dockor och några av dem finns sedan 1945 i Nordiska museets samlingar. Den tyvärr osignerade katalogtexten berättar:

Dockorna gjordes av en rödvinskork, genom vilken trädde tvenne hårnålar till armar resp. ben. Huvudena modellerades av vax. De första dockorna tillverkades omkring 1897 och voro ganska primitiva, men efterhand som syskonen Löwenhjem blevo äldre, blevo dockornas ansikten bättre modellerade, de styva hårnålarna utbytta mot mjuk koppartråd och klädlyxen steg avsevärt. Det enda handarbete Harriet Löwenhjem någonsin ägnade sig åt, fränsett strumpstoppning, var faktiskt att sy dockkläder.

Ursprunget till Klondyke-leken var att Crispin Löwenhjem som liten pojke, när guldruschen till Klondyke höll på som bäst, hörde berättas om att allt där var så dyrt, att till och med en smörgås kostade mer än en krona. Vad var naturligare då än att hans älsklingsdocka, Mortimer Higgins, öppnade en lönande smörgåsaffär i Klondyke och efterhand emigrerade fler och fler fantasifigurer till samma plats, där snart ett verkligt samhälle växte upp, ett slags Grönköping där ofta dagshändelserna, såsom de uppfattades av barnen kommo att återspeglas i en förvrängd och burlesk form. De mest framstående i Klondykekolonin, i regel de mest befängda namnen, hedrades med att bliva avritade. Det finns mer än hundratalet teckningar av Harriet Löwenhjem med motiv från Klondyke.

I samhällets officiella tidning "Midnattssolens land", vilken utkom under många år, kan man ej blott få en god inblick i livet i Klondyke utan

*En del av Harriet och Crispin Löwenhjems Klondyke-dockor.
Foto Sören Hallgren.*

På marknader och av kringvandrande försäljare kunde man köpa enklare leksaker – om man inte tillverkade dem själva i hemmen. Målning av Peter Eskilsson 1856.

även läsa i original många av Harriet Löwenhjelm efter hennes död publicerade dikter.

Det lektes ej så mycket med dockorna. Det var roligare att göra dem och att fantisera om dem, men när marionetteatern blev aktuell, fingo dockorna en renässans. Deras orörlighet hänvisade dem dock mer eller mindre till statistroller. Teaterlivet medförde en snabb nedslitning av dockornas kläd-elegans, och den heta rampen (stearinljus) kom ett och annat vaxansikte att deformeras. Tyvärr hittade också malen en sommar vägen till den ask, där dockorna sovo sin Törnrosasömn, vilket allt medverkat till att de nu mist mycket av sin ursprungliga charm.

15 av de små dockorna finns idag i Nordiska museet, här kan vi bl.a. möta (förutom den framgångsrike smörgåsfabrikanten Mortimer Higgins) Bonna Bolle som är dotter till den välkände proffsboxaren Olson-Bolle, en dam med något tvivelaktigt rykte men med otvivelaktig charm. Adolf Skytte, som är banérförare i Pamporden – en ädel karaktär, men tämligen enfaldig. Hertigen och Fursten av Tjolahej har utmärkt sig för skrupelfria affärsme-

Gosse som skurit sig när han täljer leksaker. Oljemålning av Per Hilleström ca 1800.

toder och ryttmästaren, prins Johan Bennet är erkänd chef för Smugglarna i Klondyke. Medicine doktor Maximilian Jimmerling har i samband med ett indianöverfall fått huvudskålen krossad och bär därefter alltid guldkalott...

Klondykedockorna är kanske inte typiska exempel på vad man först associerar till när man talar om hemgjorda leksaker, men de rymmer så mycket av det som är typiskt för barns lekar och självgjorda leksaker. De är skapade av vad man har tillhands, de har sitt ursprung i en verklig situation, de fungerar som rollspelsaktörer, de är egentligen roligare att göra än att leka med och de får förändrade funktioner när barnen växer. De hade turen att få överleva vilket annars inte är så vanligt. De enklare, hemgjorda leksakerna kom sällan på museum.

Att de enkla leksakerna sällan hittat vägen till museerna beror naturligtvis på att de dels inte har varit ansedda som "värdefulla" och därför inte sparats på samma sätt som en köpedocka med mätbart ekonomiskt värde. Dels har ofta de enklaste leksakerna en tillfällig karaktär, barnen gör dem för ett särskilt syfte, ett särskilt tillfälle, av förgängligt material och när leken är över är de inte längre intressanta. En docka kunde göras av:

... två korslagda hasselpinnar virade med ullgarn så att armarna satt fast på kroppen, till huvud ett litet ullnystan eller trasor med ull i. Sen var det ju ett tiggande för att få av mattasorna. Till kläder. Ett snöre om livet så var det färdigt. Så småningom blev pinnen en klyka och då var det ben ockå. Ute i ängen, när de äldre hämtade ris eller gjorde andra utesysslor, blev det bara gräs till band, ett ekollon eller en liten potatis till huvud och kläder av löv som virades om och bands fast med gräs. De var ju sönder nästa dag men hade gjort sin tjänst för stunden.

Kottdjur. Foto Sören Hallgren.

Om man ville ha en leksak fick man göra den. Det torde ha varit regel för de flesta. Av kringvandrande försäljare kunde man köpa sprattelgubbar och trädockor, kanske en trähäst och annat smått. Byns snickare fick säkert beställningar på trähästar och dockvagnar som omväxling och visst fanns det en hantverksmässig produktion av leksaker för avsalu långt tillbaka i tiden. Dock dröjer det tills industrialismen gör sitt intåg innan massproduktionen ger leksaker till ett mindre orimligt pris.

Föräldrarna gjorde leksaker till barnen i den mån de hade tid. Pojkarna fick trähästar, vagnar och kärror; flickorna trasdockor, dockmöbler och sydda bollar. Barnen samlade egna skatter, och

Enkla, hemtillverkade dockor ur Nordiska museets samlingar. Foto Sören Hallgren.

gjorde egna leksaker. Den vuxna världen avspeglas i leken: kott-djuren vallas, man bygger stängsel och ladugård och spelar upp hela det register av sysslor som skall till på en gård. De olika årstiderna inspirerar till olika lekar; snurror och toppar tillverkas på våren, barkbåtar täljs och visselpipor skärs. Är man lite äldre än bara barn, skär man pipor till flickorna . . . Vid jultid kommer nötskalen och julgåsens bröstben till användning som hoppare, sprättare och hoppetossor. Material som finns nära tillhands används av både barn och vuxna: efter slakten tas gåsens strupe

*Flicka med "vedträdocka". Foto
Torekällbergets museum.*

tillvara, torkas och fylls med ärtor och blir till lillbarnets skallra. Svinets urinblåsa blir en fungerande men ömtålig boll, och i staden sveper pojkarna ihop sin fotboll av tidningspapper omvrat med snöre.

I Nordiska museets samlingar finns trots allt en hel del hemgjorda leksaker, men ofta är de tysta och anonyma. Man undrar vad pappan tänkte på när han täljde hästen åt sin lille son och vad sonen lekte för lekar med den. Vad har de ofta trasiga och

blanknötta föremålen varit med om för fantastiska äventyr tillsammans med sina små ägare? Det vet vi så lite om eftersom uppgifterna om dem är så knapphändiga. 1907 har amanuensen Nils Keyland "med stort nit och intresse" skaffat in en omfattande rik samling "allmogeleksaker" som bör ha representerat nya tankar kring vad som hörde hemma på museet, just därför att den till stor del bestod av sådana hemmatillverkade leksaker och spel av enklaste slag som tidigare hade saknats i museets samlingar: slungor, snurror, pipor, flyttspel och tålmodsspel. Att han har gjort något epokgörande nämns inte i det årets Fatabur, de föremål som blir omnämnda och avbildade, är sådana som är lite finare och anknyter till borgerliga leksaker... Inte heller Keyland berättar så mycket om dem, mer än var de kommer ifrån. Efter Keylands insats ökade den här gruppen av föremål bara sporadiskt under många årtionden. Först på 1970-talet görs en medveten insamling för att skaffa fler enkla leksaker till museet. Äldre människor berättade och gjorde kopior av sin barndoms leksaker och även om kopian aldrig kan ersätta originalet kom mycken kunskap på pränt och många föremål blev dokumenterade. Samtidigt intensifierades dokumentationen av moderna barns leksaker – köpta eller hemgjorda – för att få både föremålen och berättelsen om hur de används.

Leksaker var en lyx under många århundraden, men det betyder inte att fattiga barn inte lekte. De kunde låtsas att en porslinsskärva var en tallrik och en träbit var en docka. Men Nordiska museets samlingar upptar inte det som fanns i fantasin...

Så skriver signaturen Maloux i Uppsala Nya Tidning 1967, efter att ha sett en nyuppställning av museets leksakssamling. Tack och lov så har hon inte alldeles rätt. Även om det ibland inte finns så mycket uppgifter som vi skulle vilja ha om varje enskilt föremål, så finns långa, varma och innehållsrika intervjuer och uppteckningar om hur barn har lekt och vilka leksaker de har haft.

Bollar, dockor och docklek hör till flickornas värld. Innan gummibollen blev överkomlig gjordes bollarna hemma, av trasor, kork, skinn eller ullgarn. Att de studsade dåligt mot golvet var ointressant, de fungerade bra för bolltolvan mot vägg, eller att kasta mellan sig. Trasdockan har förmodligen varit mer älskad än köpedockan med kallt porslinsansikte. Från Viken i Skåne, berättas att:

"Amy Olson och Hulda Jakobsson laikar gullstäva". Foto Mathias Klintberg, Kommunarkivet, Visby.

Lasadockan, som mor virat samman med ett huvudkläde i snibb som schal och pallen, som bars som docka på armen, var kärare än dockan med porslinshuvet, som sattes opp på byrån och togs ner vid högtidliga tillfällen. Då flickan själv var finklädd fick hon sitta och hålla dockan i knäet en liten stund, sedan sattes den åter upp på byrån till förvar.

Både mödrar och barn har snott ihop enkla dockor av trasor, målat anletsdrag och skapat en liten person. Ett vedträ insvept i tyg kunde också fungera bra. Att ha "lekstuga" utomhus, i en berså, mellan några stenar eller på något annat bra ställe har alltid varit populärt. Ett miniatyrhem, så fint som något dockskåp, där de vuxnas kasserade saker blev skatter och fick ny funktion i fantasin. "Vid varje stuga fanns ett lusthus av syrén. Där på en träbänk hade man 'gullar', trasigt porslin att leka med".

Från sen tid finns färre leksaker spontant tillverkade av barn bevarade, den förgängliga och snabbt förändrade fantasin hinner oftast före. Bland det som finns kan vi välja två exempel – ”ubban” och hästen Twiggy.

Ubban kommer från Västertorp i Stockholm. Ubban är en lek, men också ett föremål. Ubban är en tom toalettpappersrulle omvirad med mycket tejp, så att den ska hålla länge. Dock måste ubban understundom bytas ut.

Ubban är ett slags kull, det var en lek som vi bara hade, helt plötsligt. Tjejer var också med, alla åldrar, hela vår gård. Ungefär 30 ungar. Man lekte utomhus och i vår källare. Ibland var det ungar från andra gårdar också. Ubban tog aldrig slut, den fanns hela tiden. Den avbröts för andra sysselsättningar. Hade man den, när man skulle gå in, var man tvungen att ta ubban med sig hem. Om vi åkte och fiskade t.ex. måste den som hade den, ta den med sig. Det är en form av kull. Det gäller att göra sig av med ubban så fort som möjligt. Ofta utsåg man ett offer som jagades. Man fick bara kasta på benen, annars gillades det inte. På morgonen var man tvungen att vråla ”jag har den!” så att alla visste. Den som hade den på hösten, hade den på våren också. Den som hade den, visste om det och kom ihåg det på våren. Den varade i flera år. Man bara gjorde uppehåll på vintern. Jag började leka ubban när jag var sju-åtta år (1959–60) och vi slutade nog inte förrän jag slutade skolan. Sista gången var vi nog 16–17 år, några kanske 20 år och var inne i stan en lördagkväll. Då var plötsligt ubban med. Det var sista gången.

Ubban finns bara som upppteckning, än så länge, eftersom sagesmannen ännu inte är övertygad om att det går att göra en kopia.

Hästen Twiggy kom till museet 1988 och är resultatet av två flickors fantasi när de var 10–12 år. Hon är byggd av kartonger som monterats på ett gammalt barnvagnschassi, formad med skumgummi och tyg som målats så att hon är skäckig. Hon har de tillbehör en häst ska ha: sadel och träns, filt, ryktborstar och skrapor. Flickorna berättar i ett brev:

... sen gjorde vi en häst på en stor träbock som vi hade ganska länge utanför min (Ylvas) dörr. Så en dag hade någon förstört den. Sen dröjde det ett tag och vi började dela ut reklamblad. Dom hade vi i en kartong på en vagn. I en nerförsbacke satte jag mig grensle över kartongen och åkte ner. Då kom vi på iden att göra en häst av vagnen. Vi har gjort den alldeles själva utan någon vuxens hjälp. Vi har gjort den på kartonger, skumgummi och tyg. Först

*Hästen Twiggy tillsammans med
sina skapare, Linda Majori och
Ylva Berg. Foto Sören Hallgren.*

döpte vi henne till Ninia (Ninja) men döpte sedan om henne till Twiggys. Vi hade henne i ett litet "stall" i Lindas cykelstall (fast grannarna gillade det inte något vidare! För vi hade både hö, kartonger och Twiggans saker där. Så vi tog upp ganska stor plats!). Vi gjorde täcke, gramma, träns, sadel, ridspö, grimskäft och vi köpte också en hel del, t.ex. ryktborsten (egentligen hundborste) . . . Vi red omkring på Twiggys medan den andre drog i hästens handtag. Vi drog också småbarn på gården. Vi har sytt om den två ggr och bytt kartonger 1 gång. Vi lekte att hästen var en riktig och lekte olika lekar.

Efter ett tag tröttnade vi på den. Dels för att alla glodde på oss och våra kompisar skrattade. En av dom retade oss med att säga – Titta där kommer kossan, ha, ha! Det var inte särskilt kul. Vi var sedan mest med den i stallet. Under sommaren glömde vi bort henne och sen på hösten hade vi tröttnat och var bara med den ibland. När Linda sedan flyttade hade vi ingenstans att ha hästen. Min pappa sa förut att vi kunde fråga om något museum ville ha Twiggys men då ville vi inte. Men nu har vi ändrat oss för att det verkar kul. Vi har haft den i ca två år.

Och visst ville museet ha Twiggan. Hon är ett gott bevis för att barn fortfarande har fantasi och skapar och leker, precis som syskonen Löwenhjelm, eller flickan som lekte med sina gullar i syrenbersån. Oavsett vilken miljö man kommer ifrån gör man sina egna leksaker, präglade av tiden och påverkade av den aktuella verkligheten.